

HET NEDERLANDS PAASSPEL

NAAR AANLEIDING VAN ENKELE RECENTE VONDSTEN

DOOR

DOM J. HOF O.S.B.

Een hymne ter ere van Sint Adelbert van Egmond, gepubliceerd door G. M. Dreves¹⁾, vestigde mijn aandacht op een handschrift van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag, volgens genoemde schrijver afkomstig van de Abdij van Egmond²⁾. Hoewel dit op perkament geschreven hymnarium buiten de tekst geen enkele aanwijzing over de afkomst bevat, menen wij toch met Dreves te kunnen zeggen, dat dit werkelijk een Egmonds handschrift is³⁾.

Als eerste reden moge dienen bovengenoemde hymne. Geen enkele kerk n.l. buiten Egmond heeft in de Middeleeuwen het feest van Sint Adelbert gevierd, omdat dit in het bisdom Utrecht samenviel met het feest van de H. Lebuinus. Maar mocht dit zelfs hier of daar niet het geval zijn geweest en dus deze hymne op zichzelf geen afdoend bewijs leveren, het boekje bevat nog andere gegevens, die de Egmondse afkomst boven alle twijfel verheffen.

In een appendix, die antiphonen en gezangen voor bijzondere gelegenheden bevat, vinden wij een soort litanie bestaande uit strophen, waarin telkens een groep heiligen aangeropen wordt. In deze litanie nu zijn er aparte strophen gewijd aan de H. Benedictus en aan Sint Adelbert. De aanroeping van de H. Benedictus, die hier volgt, spreekt over een hem toegewijd klooster:

Summe Dei cultor, monachorum rector et abbas,
O Benedicte sacer atque benigne pater,
Istud cenobium, cetumque tibi famulantum,
nostraque sanctificans, cuncta tuere simul.

Deze aanroeping van de vader van alle monniken wordt echter nog voorafgegaan door die van de patroon van de abdij:

¹⁾ *Analecta Hymnica mediæ ævi*, XXIII, no 161, p. 103.

²⁾ Hs. 71 J 70

³⁾ In andere gevallen waarin de schrijver dit ook beweert kunnen wij het helaas niet altijd met hem eens zijn b.v. de codex Hagen. X 1. (nieuw no. 78 J 46) is van een benedictinessenklooster dat als patroon St. Stephanus vereerde. Zeer waarschijnlijk te Oudwijk, bij Utrecht.

Doctor Adalberte, sint omnia prospera per te
et nobis famulis, tu miserere tuis ¹⁾.

Is dit boekje van groot belang voor de liturgiegeschiedenis van de abdij, het verdient ongetwijfeld nog meer interesse door zijn bijdrage tot de geschiedenis van de liturgie en kerkmuziek in het algemeen en vooral de Nederlandse. Het geeft n.l. in dezelfde appendix ook een paasspel onder de titel: „Visitatio Marie Magdalene”, hetwelk bij nadere beschouwing een der meest uitgebreide en interessante paasspelen blijkt te zijn, zowel uit het Nederlandse als buitenlandse repertorium.

Voor de geschiedenis van het Nederlands Paasspel is deze vondst van belang omdat van de vele paasspelen, die herhaaldelijk hier werden opgevoerd, er maar zeer weinig volledige teksten terug zijn gevonden.

De vraag is niet ongewettigd: is er wel ooit een serieuze poging ondernomen om onze paasspelen te verzamelen? Op de vraag van dr L. Wirth te Utrecht, gedaan in „de Katholiek” van 1889, om nadere gegevens over Nederlandse paasspelen, schijnt geen of weinig antwoord te zijn binnengekomen. Hem zelf waren, uit de toen recente publicatie van C. Lange „Die lateinischen Osterfeiern”, slechts drie Nederlandse spelen bekend en het kwam hem nauwelijks te geloven voor, dat er in Nederland niet meer dan drie van deze stukken zouden zijn overgebleven, terwijl het buitenland er (toendertijd) meer dan tweehonderd telde ²⁾. Toen Dr Karl Young in 1933 zijn „The drama of the medieval Church” ³⁾ publiceerde, was dit aantal tot ruim 400 gestegen maar het Nederlandse paasspel was slechts verrijkt met een fragment uit Delft gepubliceerd door K. C. van Berckel in de „Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom Haarlem” ⁴⁾. Pas daarna is er een belangrijke verbetering ingetreden al was dat dan ook meer het resultaat van toevallige vondsten dan van bedoeld onderzoek.

In 1942 publiceerde Pater Dr J. Smits van Waesberghe een, door hem gevonden, zeer omvangrijk fragment van een Maastrichts paasspel ⁵⁾, terwijl tien jaar later in het Egmondse handschrift de volledige tekst van hetzelfde spel gevonden werd. Tenslotte kwam

¹⁾ fol. 176v (moderne nummering)

²⁾ *De Katholiek*, 1889, p. 336.

³⁾ Karl Young, *The drama of the Medieval Church*, Oxford 1933.

⁴⁾ *Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom Haarlem*, XXVIII, p. 318.

⁵⁾ J. Smits van Waesberghe, *Muziek en Drama in de Middeleeuwen*, Amsterdam 1942.

mij onlangs een tekst uit het missaal van het Johaniterklooster te Haarlem in handen ¹⁾).

Ik meen dat het nuttig is bij wijze van inleiding en illustratie van de Egmondse tekst, nog eens de reeds bekende teksten te bespreken. Naar het voorbeeld van Dr Young worden de stukken behandeld in volgorde van het stadium van ontwikkeling, waarin elk zich bevindt.

De oudste vorm.

Onze oudste Nederlandse paasspelen bewaren nog bijna volkomen de vorm van de troop waaruit zij zijn voortgekomen. De enige aanwijzing, dat wij reeds met een gedramatiseerde troop te doen hebben, vinden wij in de rubrieken, die de tekst verdelen in rollen, toegewezen aan engelen en vrouwen. Tevens is het Te Deum, waarmede alle paasspelen van de oudste af besluiten, een afwijking van hetgeen wij bij de zuivere tropen vinden; deze immers waren altijd als inleiding op de Introitus bedoeld.

Van dit paasspel in zijn allereenvoudigste vorm zijn ons twee teksten uit het responsoriale van de St. Mariakerk te Utrecht bekend. Zij dateren beide uit de twaalfde eeuw en zijn bijna geheel gelijk-luidend ²⁾).

AD SEPULCRUM

Versus (Angelus)

Quem queritis in sepulchro, o christicole?

Mulieres:

Ihesum Nazarenum crucifixum, o celicole.

Angelus:

Non est hic, surrexit sicut predixerat; ite nunciate quia surrexit dicentes:

Antiphona:

Surrexit Dominus de sepulchro (qui pro nobis pependit in ligno, alleluia).

Te Deum laudamus.

Men ziet hoe het woord: „dicentes” het dramatisch karakter van dit stuk twijfelachtig zou maken indien men het niet beschouwt als een manier om weer van het drama over te gaan tot de koorzang.

De al te bescheiden rubrieken van deze Visitatio kunnen we zeer goed aanvullen met gegevens uit de Ordinarius van de Sint Maarten,

¹⁾ Haarlem, Gemeente bibliotheek Hs. 184 C. 1.

²⁾ Utrecht Bibl. van de Rijksuniversiteit Ms. 407 Liber responsorialis Ultrajectensis saec. XII fol. 116 v. en Ms 406 Idem fol. 97v. cfr. Young o.c.p. 242.

die uit dezelfde tijd dateert en waarschijnlijk niet zo veel afweek van die van de Mariakerk. Deze zijn des te interessanter omdat zij ons tevens in kennis brengen met een ander enigszins dramatisch gebeuren dat in de meeste kerken als verwijderd voorspel aan het paasdrama voorafging en dat zeer waarschijnlijk de naaste aanleiding geworden is tot het ontstaan ervan. We bedoelen de plechtigheid van het begraven van het kruis op Goede Vrijdag na de ontbloting en de aanbidding en de verheffing op Paasmorgen vòòr de Metten. De tekst van de Ordinarius die hier volgt laat aan duidelijkheid niets te wensen over.

„In Parasceve. . . Completo officio expelluntur layci de templo, quibus expulsis dantur due stole duobus sacerdotibus, qui suscipiunt crucem et portant ante altare sancte Marie. Et ibi sepulchro facto sepelitur. Et super sepulchrum ponitur pallium magnum cum leonibus et due candele una ad capud et una ad pedes, que non extinguntur usque in diem resurrectionis, quando cantatur Te Deum. . . .”

(In die Paschae) „Summo diluculo, ante lucem surgent campanarii et excitabunt dominos tam in dormitorio quam in domibus. Postquam autem simul convenerint, dantur due candele duobus pueris et cappa sacerdoti nigra, si episcopus presens non fuerit, et due stole duobus sacerdotibus et thuribulum tercio puero cum incensu. Qui omnes procedunt ad sepulchrum et duo sacerdotes cum stolis elevant crucem de sepulchro; tercius autem tenet thuribulum; et imposita antiphona „Cum rex glorie” deferunt crucem ante altare sancti Johannis. Interim sonantur omnes campanae et remanet crux usquedum matutine incipientur. . . .”

Tenslotte geeft de Ordinarius ons een idee van het paasspel zelf zoals het in Utrecht werd opgevoerd.

„. . . In secunda autem lectione deferuntur due dalmatice cum stolis et albis ad sepulchrum et tres cappe et III thuribula. Post Gloria Patri tercii responsorii precedunt duo pueri chorum cum ardentibus cereis et omnibus in medio choro stantibus, angeli et mulieres explent officium suum. Quo facto incipit chorus Te Deum et omnia reportantur que apportata fuerant ¹⁾).

De plechtigheden van het begraven en verheffen van het kruis die in de Middeleeuwen in bijna alle kerken in gebruik waren, ook daar waar het Paasspel niet werd opgevoerd, komen ook tegenwoordig nog in het rituale van sommige Franse en Duitse bisdommen voor ²⁾).

¹⁾ *Ordinarius S. Martini Trajectensis*, ed. Paulus Séjourné O.S.B. Ultrajecti 1920 p. (27)

²⁾ cfr. Hartmann, *Repertorium rituum*, Paderborn 1901 p. 128.

De eerste uitbreiding.

Een vorm van een paasspel, nog in het eerste stadium maar reeds aanzienlijk ontwikkeld, bevindt zich in een missaal van de gemeentebibliotheek te Haarlem: „Liber Missalis secundum consuetudinem ordinis hospitalis sci Johis Hierosolimitani”, afkomstig uit het Johanniterklooster te Haarlem. Het dateert minstens van 1504 maar werd blijkens latere toevoegingen aan de tekst, nog gebruikt ten tijde van bisschop Nicolaas van Nieuwland en Paus Pius V ¹⁾.

Op folio 122v en 123r vinden we daar, onmiddellijk voorafgaande aan de Mis van Paasdag, de volgende tekst:

„In sancta nocte pasche ante Te Deum vadant tres marie ad sepulcrum et cantant ut sequitur:

Quis revolvat nobis lapidem ab ostio monumenti, alleluia, alleluia.

Duo juvenes ut angeli sedeant in sepulcro et cantant:

Quem queritis in sepulcro o celicole ²⁾

Marie cantant:

Jesum Nazarenum crucifixum o celicole.

Angeli:

Non est hic, surrexit sicut predixerat, ite nunciate quia surrexit dominus.

Angeli:

Venite et videte locum ubi positus erat dominus, alleluia, alleluia.

Angeli:

Cito euntes dicite discipulis ejus et petro quia surrexit dominus, alleluia.

Angeli:

In Galilea dominum videbitis sicut dixit vobis, alleluia.

Marie:

Surrexit dominus de sepulcro qui pro nobis pependit in ligno, alleluia, alleluia, alleluia.

Deinde cantat chorus:

Te Deum laudamus.

Het inleidende vers, genomen uit het evangelie van St. Marcus, was vroeger algemeen in gebruik als antiphon voor het Paasfeest. Young is van mening dat het gebruik om het H. Graf af te sluiten met een altaarsteen, aanleiding geworden is tot het ontstaan van dit gedeelte van het paasspel. Het is trouwens een voor de hand liggende tekst om de tocht van de vrouwen te begeleiden.

Aan het oorspronkelijke en algemeen aanvaarde: „Non est hic . . .”

¹⁾ Hs. 184 C.I. fol. 122v.

²⁾ Het is duidelijk dat dit een vergissing is en moet zijn: Christicolae.

waarop direct de opdracht volgde om de verrijzenis aan te kondigen, heeft men het oorspronkelijk overgeslagen vers toegevoegd: „Venite et videte” maar zonder het nu eenmaal zo ontstane vers te scheiden of het laatste gedeelte, wat nu minder op zijn plaats was, weg te durven laten. Er zijn maar zeer weinig paasspelen die deze consequentie hebben getrokken. Meestal stelde men zich er mee tevreden zoals in ons geval, vanwege het verband met de laatste zin, het „Ite nunciate” te herhalen in andere vorm, n.l. „Cito euntes...” Deze inconsequentie zal wel het gevolg geweest zijn van een zekere schroom om bestaande teksten te veranderen. In de Paasspelen is dit zeer sterk, en dikwijls ten nadele van het logisch geheel.

Ten slotte is de antiphon: „In Galilea...” nieuw. In deze vorm vond ik haar alleen in de Nederlandse spelen. Ter vergelijking kan dienen de tekst die in enkele buitenlandse spelen voorkomt: *Precedat vos in Galileam, ibi eum videbitis*’.

Spelen met twee scenes.

De Duitse landen hebben op gebied van het paasspel, een zeer zelfstandige traditie ontwikkeld. Deze bevat een gehele serie paasspelen, die hoewel op sommige punten verschillend, enkele karakteristieke kenmerken hebben, die ze onmiddellijk als deel uitmakend van de Duitse traditie doen zien. Ook Nederland heeft zulk een spel. Een missaal van het Bisschoppelijk Museum van Haarlem en waarschijnlijk afkomstig uit het Noord-Oosten van ons land geeft het volgende paasspel daterend uit de 13e eeuw ¹⁾.

Ook dit gaat vergezeld van rubrieken betreffende de begrafenis en de verheffing van het kruis.

Ad collocandum crucem.

Accepto thuribulo portetur ad sepulchrum. Cantatur hymnus: Vexilla regis Que dum locatur et obtegitur cantatur responsorium: Ecce quomodo moritur Collocata cruce cantatur: Sepulto Domino. Postea ante sepulchrum cantantur vespere. Ps. Confitebor, Domine probasti, Eripe me domine etc. Voce mea, Magnificat anima mea, Miserere.

In die dominice resurrectionis ante matutinorum tempus presbiteri visitent sepulchrum cum thuribulis cantando resp: Angelus domini. Extollant et crucem de sepulchro cum eucharistia et in alio loco ponatur cum reverentia.

¹⁾ Haarlem, Bisschoppelijk museum, Ms. 7. fol. 44v.

ORDO AD VISITANDUM SEPULCHRUM.

- Mulieres:
 Maria magdalena et alia maria ferebant diluculo aromata,
 dominum querentes in monumento.
- Mulieres:
 Quis revolvat nobis ab hostio lapidem quem tegere sanctum
 cernimus sepulchrum?
- Angeli:
 Quem queritis, o tremule mulieres, in hoc tumultu plorantes?
- Mulieres:
 Jhesum nazarenum crucifixum querimus.
- Angeli:
 Non est hic quem queritis, sed cito euntes nunciate discipulis
 ejus et petro quia surrexit ihesus.
- Chorus:
 Cito euntes (dicite discipulis quia surrexit dominus, alleluia).
- Mulieres [presbyteri removendo se parum a sepulchro cantent:] ¹⁾
 Ad monumentum venimus gementes, angelum domini seden-
 tem vidimus et dicentem quia surrexit ihesus.
- Chorus [iterum redeant cantores:] ²⁾
 Currebant duo simul, et ille alius discipulus precucurrit citius
 petro, et venit prior ad monumentum, alleluia.
- Tunc accipiat sudarium in sepulchro, et elevetur coram populo.
- Cantores:
 Cernitis o socii, ecce linteamina et sudarium, et corpus non
 est in sepulchro inventum.
- Mulieres:
 Surrexit dominus de sepulchro, qui pro nobis pependit in ligno,
 alleluia.
- Tunc descendant ad crucem cantando antiphonam:
 In galileam ihesum videbitis, sicut dixit vobis, alleluia.
- Tunc erigat crucem presbyter cantando alte:
 Christus dominus resurrexit.
- Responsio:
 Deo gratias.
- Iterum elevat eam cantando altius:
 Christus dominus resurrexit.
- Responsio:
 Deo gratias.
- Tercio erigat eam cantando altissime:
 Christus dominus resurrexit.
- Responsio:
 Deo gratias.
- Hoc facto portetur ad chorum cantando: Te deum laudamus.

Behalve de uitzonderlijke lezingen van de algemeen bekende teksten zoals vers 2 en 3, valt ons het herhalen op van het: Cito

¹⁾ De tekst tussen haakjes geplaatst is later bij gevoegd.

²⁾ Zie hiervoor: V.B.D. *Le sépulcre au matin de Pâques, Revue Liturgique et Monastique*, 1928, p. 187.

euntes. . .” Maar het meest opmerkelijke in dit stuk en in de traditie waarvan het deel uitmaakt, is wel, dat in tegenstelling met het primitieve troopdrama, waar de personen beperkt blijven tot de engelen en de vrouwen, en het koor, maar steeds onpersoonlijk, de rol van de leerlingen vervulde aan wie de blijde boodschap gebracht werd, nu de leerlingen, vertegenwoordigd door Petrus en Joannes, een rol gaan spelen. Wel worden beide apostelen nog niet als zodanig in de rubrieken vermeld, er is n.l. alleen maar sprake van cantores die optreden terwijl het koor de antiphoon over Petrus en Joannes zingt, maar in andere spelen die hierin volkomen gelijklopend zijn, wordt uitdrukkelijk vermeld dat deze cantores of sacerdotes de apostelen Petrus en Joannes voorstellen. Hiermede zijn wij dus aan een tweede scene gekomen; zij het nog in zeer primitieve vorm.

Uit de vermelding van de H. Eucharistie in de ritus van de elevatio blijkt dat wij hier te doen hebben met de minder gebruikelijke maar toch niet geheel onbekende gewoonte om met het kruis ook de H. Eucharistie in het graf te plaatsen. De rubrieken van Goede Vrijdag wijzen echter in dit geval daar niet op.

Het grote Paasdrama.

Met het nu volgende paasspel moeten wij een grote sprong maken in de ontwikkeling, die wij tot nu toe zagen, omdat ons Nederlands repertorium geen teksten biedt die de hier tussen gelegen ontwikkeling demonstrenen. Het Egmonds-Maastrichtse paasspel dat aanleiding werd tot deze publicatie, behoort tot de meest uitgebreide van de tot nu toe bekende paasspelen. Young kent van die soort die hij „Ludus paschalis” noemt maar vier voorbeelden. De naam die ons spel draagt n.l. Visitatio Marie magdalene, wijst er wel duidelijk op, dat het verschil van naam n.l. „Visitatio” voor de korte en „Ludus Paschalis” voor de langere, die wel eens voorgesteld is, niet te handhaven is.

Zoals wij reeds zeiden, bestaan er van dit spel twee teksten. De eerste gevonden door Pater Dr J. Smits van Waesberghe in een evangeliarium van de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage ¹⁾, en getuige van een paasspel, dat van de 13e tot de 15e eeuw opgevoerd werd in de O.L. Vrouwekerk te Maastricht, is helaas niet

¹⁾ Hs 76 F. 3.

volledig. Van de twee schutbladen waarop het gevonden werd, en die zelf nog aan de kop gemutileerd zijn, zou nog een derde blad nodig geweest zijn om tot de volledige tekst te komen. Gelukkig werd dit gemis aangevuld door de vondst van het Egmonds hymnarium, waarin de volledige tekst voorkomt, echter zonder de rubrieken of regieaanwijzing die het Maastrichtse hs wel geeft, maar uit de aard der zaak onvolledig zijn. Verder zijn de afwijkingen die beide teksten vertonen, zowel in de tekst als in de muziek-notatie, zo gering dat ze geen beduidende waarde hebben.

Uit deze dubbele tekst moge reeds blijken dat het paasspel in Nederland een zeker zo grote plaats heeft ingenomen als in het buitenland. Men mag immers met vrij grote zekerheid aannemen dat dit paasspel niet onverwachts in de 14e eeuw te Egmond geïntroduceerd is, maar dat deze tekst ook teruggaat tot een van de 13e eeuw. Wanneer wij nu weten dat dit spel regelmatig op Paasmorgen, van de 13e tot de 15e eeuw, te Maastricht werd opgevoerd, hetzelfde zeer waarschijnlijk het geval was te Egmond en dat dit spel eveneens te Delft bekend was, waar het de kern gevormd heeft van een nog groter drama, is het duidelijk dat dit spel zo niet het enige, dan toch het meest verbreide spel in de Nederlanden is geweest, en het dan ook zeker, als vertegenwoordiger daarvan „Het Nederlandse paasspel” genoemd mag worden.

Het Nederlandse Paasspel is nog een liturgisch spel in de volle zin van het woord. Niet alleen omdat het voor het grootste gedeelte is samengesteld uit teksten aan de liturgie ontleend, maar vooral omdat het nog in de kerk opgevoerd werd als behorend bij de Metten van Paasmorgen. Dat dit laatste het geval was mogen wij wel concluderen uit de plaats waarop het in het Egmondse hymnarium gevonden wordt, n.l. vlak voor het gezang: „Salve festa dies”, bestemd voor de processie die aan de Paasmis vooraf ging. Uit de rubrieken van Maastricht blijkt tevens dat het spel daar voor een altaar midden in het koor uitgevoerd werd en niet in een zijkapel zoals dikwijls het gebruik was. Als n.l. Maria Jacobi en Maria Salome van het toneel moeten verdwijnen, gaat ieder haar kant uit, de eerste naar het Noorden, de ander naar het Zuiden. Het Paasspel werd dus waarschijnlijk voor het hoogaltaar uitgevoerd ¹⁾.

De gewone scene van de engelen en de vrouwen, die wij in alle

¹⁾ Zie de rubrieken bij vers 20 en 30.

visitatiespelen aantreffen, is hier uitgegroeid tot een drama van zeven taferelen. Het is het meest uitgebreide van de tot nu toe bekende spelen. Opmerkelijk is echter, hoe de samensteller zich heeft weten te beheersen in de keuze van zijn stukken. Het mist het heterogene van soortgelijke buitenlandse spelen en kan zelfs sober genoemd worden. Alles is hier verantwoord en de eenheid van handeling is met succes nagestreefd. Het beste blijkt dit wel uit de inleidende koopmanscene, die als jongste deel van de compositie meestal op de grens van het kerkelijke en profane zweeft, maar hier ook een volkomen beheersing van de stof toont, zoals dat in geen ander spel wordt aangetroffen.

Dat de samensteller niet de bedoeling had een eigen spel te vervaardigen, blijkt wel uit het feit dat alle stukken, op een of andere manier, in bestaande spelen voorkomen. Het is moeilijk te zeggen welke spelen de schrijver voor ogen gehad heeft. Gezien de tamelijk vroege datum van compositie, zijn er van de bekende spelen maar weinige die als voorbeeld in aanmerking komen. De meeste punten van overeenkomst treffen wij aan met het grote spel van Tours, eveneens uit de dertiende eeuw ¹⁾, zodat wij misschien mogen aannemen dat de schrijvers eenzelfde voorbeeld voor ogen gehad hebben. Verder is er veel gelijkenis met een Normandisch spel uit de 12e eeuw ²⁾, een spel van Fleury (13e eeuw) ³⁾ dat van Ripoll (12e eeuw) ⁴⁾ en dat van Rouaan, eveneens van de 13e eeuw ⁵⁾.

VISITATIO MARIE MAGDALENE.

1e Tafereel. Bezoek bij de reukwerkkoopman.

1. Omnipotens, pater altissime, angelorum rector mittissime, quid faciemus nos miserrime.

Heu, quantus est noster dolor.

2. Amisimus enim solacium, Ihesum cristum, marie filium, ipse erat nostra solacio.

Maria salome:

3. Sed eamus unguentum emere, quo dominum possimus ungere, ipse erat nostra redemptio.

Specionarius:

4. Huc proprius flentes accedite, hoc unguentum si vultis emere de quo bene potestis ungere corpus domini sacratum.

Maria magdalena:

¹⁾ Tours, Bibl. de la ville, MS. 927. Young. *o.c.* p. 438.

²⁾ Madrid, Bibl. Nac. Ms. C. 132. Crad. ad Usum ecclesiae Siculorum. saec. XII fol. 102. Young, *o.c.* p. 269.

³⁾ Orleans Bibl. de la ville. Ms. 201. Young *o.c.*, p. 393.

⁴⁾ Vich. Museo, Ms. 111. Troparium Rivipullense saec. XII. fol. 58v. Young, *o.c.* p. 678.

⁵⁾ Rouen, Bibl. de la ville, Ms. 384. Ordin. Rothomagense saec. XIV fol. 82v. Paris. Bibl. Nat. Ms. lat. 904, Grad. Rothomagense saec. XII. fol. 101v.

5. Dic tu nobis mercator juvenis, hoc ungentum si tu vendideris, dic precium quod tibi dabimus.

Specionarius:

6. Hoc ungentum, si multum cupitis, unum auri talentum dabit, non aliter unquam portabit.

De twee eerste versen, waarvoor in de Egmondse tekst de rol-aanwijzing ontbreekt, zijn waarschijnlijk gezongen respectievelijk door Maria Magdalena en Maria Jacobi. Aldus in verschillende spelen met soortgelijke inleiding. Ook is het vers: „Heu quantus...” waarschijnlijk bedoeld om ook na vers 2 en 3 herhaald te worden.

Hoewel een dergelijke inleiding nog in vier andere bekende spelen gevonden worden, hebben deze toch allen min of meer belangrijke afwijkingen van de Nederlandse, vooral in de derde stroof die geheel verschilt. Tours heeft hier: „Sed eamus ungentum emere, ut hoc corpus possimus ungere, quo numquam vermes possint comedere”. Zo ook enige anderen.

De balsemkoopman gewoonlijk mercator, genoemd, heeft nog al eens verschillende namen: unguentarius, physicus, apotecarius. Onze naam specionarius vinden we alleen in het spel van Klosterneuburg ¹⁾ dat verder echter geen overeenkomst toont met het onze.

2e tafereel. De tocht naar het Graf.

Maria magdalena:

7. Heu misere, cur contigit videre mortem salvatoris?

Maria iacobi:

8. Heu redemptio Israhel ut quid mortem sustinuit.

Maria salome:

9. Heu consolatio nostra ut quid taliter agere voluit.

Maria iacobi: ²⁾

10. Iam, iam, ecce, iam properemus ad tumulum, ungentes dilecti corpus sanctissimum.

Maria salome:

11. O deus, quis revolvat nobis lapidem ab ostio monumenti?

Maria magdalena:

12. Ecce lapis revolutus et iuvenis stola candida coopertus.

Het gehele tafereel bevindt zich ook in het spel van Tours, maar weer op de verwarde en onsamenhangende manier, die dit spel steeds kenmerkt. Vers 7-9 komen voor in een Normandisch paasspel, terwijl vers 10 misschien afkomstig is van Fleury waar dit in de 13e eeuw reeds voorkomt.

¹⁾ Munich Staatsbibl. Ms. lat. 4660a Garmina Burana saec. XIII. fol. 5r. Young. o.c. p. 432.

²⁾ De tussen haakjes geplaatste tekst is de lezing van het Maastrichtse hs.

Het toevoegen van de uitroep „O” voor „Deus” is een verschijnsel, specifiek eigen aan Franse spelen, met als voorbeeld waarschijnlijk de zeer oude in Jerusalem, bij het H. Graf gebruikte tekst daterend uit 1160 ¹⁾).

3e tafereel. De aankomst aan het Graf.

Angelus ad caput. [Alter angelorum sedens ad caput sepulchri invenientibus mulieribus cantet:]

13. Venite, venite, venite, nolite timere vos, dicit dominus.

Angelus ad pedes. [Alter angelorum ad pedes:]

14. Quem queritis in sepulchro o cristicole?

Mulieres:

15. Ihesum nazarenum querimus crucifixum o celicole.

Angelus ad caput:

16. Non est hic sed surrexit, venite et videte locum ubi posuerunt eum.

[Tunc mulieres procedant ante sepulchrum querentes ihesum, levantes pallam sepulchri et eo non invento parum retrocedant.]

Angelus ad pedes. [Quibus dicit angelus ad pedes:]

17. Recordamini qualiter locutus est dum adhuc esset in galilea vobis dicens: quia oportet filium hominis tradi et crucifigi et die tertia resurgere, sed euntes nunciate discipulis ejus et petro quia surrexit.

Angelus ad caput:

18. Vultum tristem jam mutate, ihesum vivum suis nunciate.

Angelus ad pedes:

19. Galileam nunc abite, si placet videre festinate.

Hoewel wij hier de kern van het drama raken, worden de vergelijkingspunten met andere spelen steeds zeldzamer; behalve voor vers 14 en 15 die de kern van elk paasspel uitmaken, hebben wij voor de overige versen alleen nog enig houvast voor een vergelijking aan het spel van Tours en voor enkele fragmenten, aan dat van Fleury.

4e tafereel. De verschijning van Christus.

[Tunc maria iacobi secedat in partem australem, maria salome in partem septentrionalem et sola remanens maria magdalena supplex eat ad sepulchrum decantans:]

Maria magdalena:

20. Ardens est cor meum: desidero videre dominum meum.

[Que iterum procedens levet pallam sepulchri et lacrimabiliter cantet:]

21. Quero et non invenio ubi posuerunt eum.

[Demum pariter retrocedens a sepulchro cantet:]

¹⁾ Rome, Bibl. Vat. Ms. Barberini. lat. 659, Ordo ad usum Hiesolymitanum. anni 1160. fol. 75v. Young o.c. p. 262.

22. Me miseram quid agam?
 [Tunc apparens ei salvator in ornatu diaconi habentis humerale cantet:]
 Salvator:
 23. Mulier quid ploras?
 Maria magdalena:
 24. Quia tulerunt dominum meum et nescio ubi posuerunt eum.
 [Item] Salvator:
 25. Mulier quid ploras, quem queris?
 Maria magdalena:
 26. Domine si tu sustulisti eum dicito michi et ego eum tollam.
 Salvator:
 27. Maria.
 [Quem agnoscens voce, procedens ad pedes (. . . ?) cantet:]
 Maria magdalena:
 28. Rabboni quod dicitur magister.
 Salvator: [Ihesus retrocedens dicat:]
 29. Noli me tangere, nondum enim ascendo ad patrem meum, deum meum et deum vestrum, alleluia.

Vanaf het begin van deze scene verliezen wij ook ieder tastbaar verband met het spel van Tours. De auteurs zijn hier ieder hun weegs gegaan. Het lijkt erop dat het origineel, dat beiden mogelijk voor ogen gehad hebben, hier ophield.

Vers 20 en 21 worden als inleiding op een paasspel gevonden in een 12e eeuws ordinarius van Laon ¹⁾, maar als klacht in deze verschijningsscene, worden ze alleen gegeven door het spel van Fleury en dat van Tours, dit laatste echter in een zeer verwarde samenhang.

Een onlogisch element vormt in ons paasspel vers 23. Volgens het evangelie van St. Matheus wordt deze vraag door de engel gesteld en in Fleury heeft men daar rekening mee gehouden. In genoemd spel vinden wij ook alleen vers 24 en 29 letterlijk zoals hier. Typerend ook voor de slaafse vasthoudendheid der paasspelen is vers 28. Slechts enkelen hebben de moed gehad om het „quod dicitur magister” weg te laten.

5e tafereel. Maria en de leerlingen.

[Tunc abeat salvator ab oculis marie et ipsa procedat ad locum ordinatum in (quo) parvula crux jaceat cum sudario.

Tunc duo discipuli procedant a plaga australi in habitu peregrinorum cantantes „Victime pascali. . .”]

Duo discipuli:

30. Victime pascali laudes [immolent christiani.

¹⁾ Laon Bibl. de la ville, Ms. 215. Ordin. Laudunense saec. XIII fol. 129v. Young o.c. p. 302.

agnus redemit oves: christus innocens patri reconciliavit peccatores.
Mors et vita duello confluxere mirando: dux vite mortuus regnat vivus].

[Ita vero cum illo versu]

31. Dic nobis maria quid vidisti in via?

[Alloquantur mariam et ipsa ostendens sepulchrum dicat:]

Maria magdalena:

32. Sepulchrum cristi viventis et gloriam vidi resurgentis.

Et ostendens eis angelos et sudarium dicat:

33. Angelicos testes sudarium et vestes.

[Et tandem elevans crucem dicat:]

34. Surrexit cristus spes mes, precedet suos in galilea.

Discipuli:

35. Credendum est magis soli marie veraci, quam judeorum turbe fallaci.

De sequentie Victimae, daterend uit de 11e eeuw en toegeschreven aan Wijco, hofkapellaan van Conrad II en Hendrik III, komt in de visitatiespelen gewoonlijk alleen voor als aankondiging van de verrijzenis gedaan aan het koor of volk en wordt dan gezongen door de vrouwen. Een cantor zong vers 31 en 35 terwijl door het koor het besluit, wat hier ontbreekt, gezongen wordt: Scimus cristum surrexisse"

De manier waarop ons Nederlands paasspel dit behandelt wordt in geen enkel tot nu toe bekend paasspel gevonden.

6e tafereel. Christus en de Emmausgangers.

[Tunc salvator inopinato veniens, habens cocem hispidum et discalceatus et baculum in manu, dicat:]

Salvator ad peregrinos:

36. Qui sunt hii sermones quos confertis ad invicem ambulantes et estis tristes alleluia, alleluia.

Cleophas [respondens dicat:]

37. Tu solus peregrinus es in iherusalem et non cognovisti que facta sunt in illa hiis diebus [alleluia]

Salvator:

38. Que?

[Tunc alter discipulus:]

Alius peregrinus:

39. De ihesu nazareno qui fuit vir propheta, potens in opere et sermone coram deo et omni populo, alleluia.

Salvator:

40. Ostulti et tardi corde ad credendum in hiis que locuti sunt prophete, alleluia.

[Tunc subito evanescit ab eis et ipsi procedentes dicant:]

41. Nonne cor nostrum ardens erat in nobis de ihesu, dum loqueretur nobis in via, alleluia.

De samensteller heeft hier op geheel originele wijze het peregrinusspel, dat tot nu toe slechts als alleenstaand bekend was, gecombineerd met het paasspel. Het is niet uit te maken of de leerlingen van de 5e en de 6e scene dezelfde zijn. De Egmondse tekst spreekt in het 5e tafereel over „discipuli”, terwijl ze in het 6e „peregrini” noemt, Maastricht echter noemt ze steeds „discipuli” maar zegt in het begin van het 5e tafereel reeds dat ze „in habitu peregrinorum” zijn. Het is echter duidelijk dat de handeling slechts moeilijk verwisseling van personen kan toelaten.

De samensteller kenmerkt zich ook hier weer door fijn aangevoelde soberheid. Uit het peregrinusspel is juist datgene geput wat nodig was om de essentie van het gebeuren aan te geven. Opvallend is hoe het gehele verhaal van de maaltijd overgeslagen wordt om te eindigen met de herkenning zelf.

7e tafereel. de apotheose.

[Mulieres procedant ad sepulchrum et peregrini stent retro eas, quibus angelus as caput dicit:]

Angelus ad caput ad mulieres:

42. Cito euntes dicite discipulis, quia surrexit dominus alleluia.

Angelus ad pedes [discipulis dicat:]

43. In galilea dominum videbitis, sicut dixit vobis, alleluia.

[Tunc mulieres cum discipulis euntes in galileam dicant:]

Mulieres et omnes discipuli:

44. Eamus nunciare mirum quod vidimus et gaudium quod accepimus.

[Tunc offerentes sudarium a galilea expendant illud ad populum, altissima voce clamantes:]

45. Surrexit dominus de sepulchro, qui pro nobis pependit in ligno, alleluia [alleluia, alleluia]

[Finita antiphona cantor gloriose incipiat:]

Cantor incipiat:

Te Deum laudamus.

Deze slotscene die logisch na de derde had moeten volgen als zijnde het wegzenden van de vrouwen door de engelen, bracht een moeilijkheid omdat zij nu aangeknoopt moest worden. In het spel van Haarlem zagen wij reeds dat dit opgelost werd door het herhalen van de zending met andere woorden n.l. „Cito euntes” als dubblure van „Sed euntes. . .” Ook in Fleury is de moeilijkheid zo opgelost. Over het uitzonderlijke vers 43 spraken wij reeds bij het spel van Haarlem. Het vers „Eamus. . .” vinden wij alleen terug in een Normandisch spel van de 12e eeuw.

Vers 45 komt als zodanig in alle teksten voor. Het behoort tot de

alleroudste kern van het paasdrama. De manier van uitvoering verschilt soms. Nu eens wordt het gezongen door de engelen en de vrouwen; in Tours door de leerlingen; in Haarlem door de vrouwen alleen; hier door de vrouwen en alle leerlingen. Zou deze laatste uitdrukkelijke vermelding van „alle” leerlingen niet wijzen op een dubbel aantal, dus twee discipuli en twee peregrini?

Het Nederlands paasspel als buitenkerkelijk drama.

Als besluit van dit overzicht van het paasspel in de Nederlanden moeten wij hier nog het Delfts paasspel vermelden, opgevoerd in de St. Hippolythus- of grote kerk te Delft. In de jaren 1496 en 1503 wordt daar in de kerkrekeningen gewag gemaakt van een mysterie-spel, dat op Beloken Pasen, twee maal daags, 'smorgens en 'savonds werd opgevoerd. Het moet een zeer uitgebreid spel geweest zijn, want de rekeningen maken melding, behalve van de ons reeds bekende personen, van Pharizeeërs, en van de kruisen der beide moorde-naars. Het werd opgevoerd op een ruim toneel waaraan men vier dagen werk had.

Van dit spel is nog een zangrol overgebleven, helaas van een der minst voorname personen n.l. de balsemkoopman hier „physicus” geheten.

[Heu quantus est noster dolor]

Physicus.

1. Femine quid gemitis, quid gementes queritis, et sic hic proceditis et ex his non emitis rebus aromaticis sepulture debitis.
(... nostrum solacium heu)
2. Huc proprius flentes accedite, hoc unguentum si vultis emite, de quo bene potestis ungere, corpus domini sacratum.
(heu nostra redemptio...)
3. Ista pixis nobile continet unguentum, ista cui simile non est adinventum, si quis hujus tercie deferat unguentum, auri dabit integrum marcam aut talentum.
(tibi dabimus heu.)
4. Hoc unguentum si multum cupitis, unum auri talentum dabit, non aliter inde portabit.

Uit de laatste woorden van de tekst der vrouwen, die in deze rol nog vermeld staan, blijkt dat deze geheel corresponderen met die wij boven in het Nederlandse spel zagen. Alleen begint de rol van de koopman eerder, zodat deze respectievelijk gedacht moet worden achter vers 1-2-3 en 5 van de Egmondse tekst. Ook de muziek van vers 2 en 4 komt bijna geheel overeen met onze tekst.

Afgaande op hetgeen van dit spel bekend is, kan men wel tot de

conclusie komen dat het hier toneelspel in de moderne zin van het woord geworden is. Al stond het nog steeds onder nauw toezicht van de Kerk.

Bovenstaand overzicht, van hetgeen tot nu toe van ons Nederlands paasspel bekend is, toont m.i. duidelijk aan, dat dit gebruik ten onzent niet minder in de belangstelling heeft gestaan als in het buitenland. Het is zeker niet toevallig dat de voornaamste getuige hiervan afkomstig is van de Egmonderabdij, die zeker nog in de twaalfde en dertiende eeuw een belangrijke plaats heeft ingenomen in de culturele ontwikkeling van ons land. Niettegenstaande het feit dat de hervormingen van Cluny en Citeaux er ernstig naar streefden de liturgie in de benedictijnerkloosters zoveel mogelijk te zuiveren van alle bijkomstigheden zijn er toch vele gebruiken van Middeleeuwse oorsprong juist in die kloosters ontstaan ¹⁾. Waar de mogelijke Egmonder monnik, die dit paasspel samenstelde, zijn voorbeeld heeft gezien, is niet uit te maken. Maar het is in dit verband niet onwaarschijnlijk te wijzen op de nauwe relaties die Egmond vanaf haar stichting onderhouden heeft met het St. Pietersklooster van Gent. Het is immers zeer waarschijnlijk, dat de eerste monniken van Egmond uit Gent kwamen en in de twaalfde eeuw, dus juist op het tijdstip van het ontstaan van ons paasspel, heeft Egmond tweemaal een monnik van de St. Pieter te Gent als abt gehad. Daar had men toendertijd zeer veel relaties met Normandië het grote uitstralingscentrum van het Middeleeuws paasdrama. Uit de vergelijking met bestaande paasspelen is het duidelijk dat daar de oorsprong van ons Nederlands paasspel gezocht moet worden. Wanneer we het Oost-Nederlandse paasspel uitzonderen, mogen wij wel tot de conclusie komen dat ons land in dit opzicht speciaal onder romaanse invloed gestaan heeft. Het feit dat dit spel ook ver in het zuiden van ons land ingeburgerd is geworden, lijkt mij in dit opzicht nog een bevestiging.

Moge deze bijdrage tot de geschiedenis van het Nederlands paasspel een aansporing vormen voor beheerders van bibliotheken en archieven om eens speciaal hun aandacht te schenken aan deze interessante uiting van ons Nederlands cultuurleven.

Egmond.

¹⁾ Dom Kassius Hallinger, Gorze-Kluny, Rome 1950, noemt het paasspel een der typerende kenmerken van de kloosterhervorming uitgegaan van de abdij van Gorze

paaaspel